

Historia Slavorum Occidentis
2022, R. 12, nr 4 (35)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hsohso220403

KLAUDIA KOCZUR-LEJK (SZCZECIN)

ORCID: 0000-0002-6395-6128

JORDAN SIEMIANOWSKI (SZCZECIN)

ORCID: 0000-0001-9276-366X

Pouczenia moralne Jana Amosa Komenskiego dla mieszkańców Leszna w dziele *Zpráva kratičká o morním nakažení* (1632)

Słowa kluczowe: Jan Amos Komenský; historia Leszna; epidemia w Lesznie w 1631; moralność; bracia czescy

Keywords: Jan Amos Komenský; history of Leszno; an epidemic in Leszno in 1631; morality; Czech Brethren

Abstract: The article presents the recommendations of Jan Amos Komenský, with special emphasis placed on moral teachings for the residents of Leszno during an epidemic in 1631, included in his work *Zprávakratičká o mornímnakažení*, published in 1632.

Czarna śmierć, dżuma, mór to terminy, którymi na przestrzeni wieków określano chorobę zakaźną powodującą masową śmierć, pozostawiającą wyludnione miasta i wsie, a ocalałych narażającą na głód, nędzę i strach. Od połowy XIV w. epidemie pojawiały się w Europie regularnie, siejąc spustoszenie i dziesiątkując liczbę jej obywateli o więcej niż 20 milionów. Ich szczególna aktywność przypadała m.in. na lata: 1359–1361, 1369–1372, 1380–1383, 1449, 1460, 1473, 1482–1483, 1521–1527, 1545–1547, 1562–1566, 1575–1582, 1596–1602. W XVII w. choroby zakaźne towarzyszyły przede wszystkim wojnie trzydziestoletniej (1618–1648), schyłkowi

wojny polsko-szwedzkiej (1660) oraz podczas wojen Francji i Austrii w drugiej połowie XVII w.¹

Najczęściej była to dżuma płucna, dymienicza czy posocznicza, ale do plag wyniszczających ludność należały również: potnica angielska, tyfus, czarna ospa, zapalenie płuc i dyzenteria. Przez wiele wieków nie tylko nie potrafiiono skutecznie walczyć z epidemiami, ale również nie znano ich przyczyn, gdyż mylnie sądzono, że są następstwem zanieczyszczonego powietrza, które powstawało w wyniku zgubnego układu gwiazd i planet lub gnilnych wyziewów ziemi czy podziemi². Dopiero w końcu XIX w. odkryto, że główną przyczynę dżumy stanowią bakterie, których nosicielami są pchły szczurze³.

W 1631 r. epidemia morowa nawiedziła Leszno, gdzie stosunkowo tolerancyjnie i kompromisowo współżyli przedstawiciele różnych nacji i religii: luteranie, katolicy, żydzi oraz bracia czescy, którzy pojawili się w Polsce na skutek wrogiej polityki Habsburgów w Czechach i na Morawach. Do Leszna bracia czescy przybyli już w 1516 r., a więc na długo przed pierwszą falą emigracji do Wielkopolski⁴, która nastąpiła w 1548 r., kiedy członkom Jednoty Brackiej zamieszkującym dobra królewskie nakazano podporządkowanie się duchownym katolickim lub opuszczenie kraju. Odbyło się to na mocy dekretów cesarza Fryderyka I, będących konsekwencją zwycięstwa Habsburgów w I wojnie szmalkaldzkiej, w której liczni przedstawiciele szlachty tzw. nowoutrakwistycznej (czyli przyznającej się do konfesji zapoczątkowanej w latach 60. XV w. przez Piotra Chelčického) wystąpili przeciw Ferdynandowi. Wielu z braci czeskich udało się wówczas na cieszące się szeroką autonomią Morawy, które stały się wkrótce głównym ośrodkiem Jednoty. Trzy gru-

¹ J.J. Supady, *Przykłady ewolucji zjawiska śmierci z powodu chorób zakaźnych w aspekcie historycznym*, *Studia Medyczne* 13 (2009), s. 80; L. Górską, *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, *Studia Humanistyczne Wydziału Farmaceutycznego Akademii Medycznej we Wrocławiu* 3 (2010), s. 282; E. Wondrák, *Historie moru v českých zemích*, Praha 2020, s. 14. Spośród nowszych publikacji na temat moru wydanych w Czechach zob. również: K. Černý, J.M. Havlík, *Jezuité a mor*, Praha 2008; K. Černý, *Mor 1470–1730*, Praha 2014; *Plague between Prague and Vienna*, eds. K. Černý, L. Hlaváčková, Praha 2018.4

² J. Delumeau, *Strach w kulturze Zachodu XIV–XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1986, s. 97–99.

³ J. Kracik, *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991, s. 13–14.

⁴ M. Komolka, S. Sierpowski, *Leszno. Zarys dziejów*, Poznań 1987, s. 19–20.

py liczące po kilkaset osób wyruszyły do Prus Książęcych, gdzie książę Albrecht Hohenzollern gotów był udzielić im schronienia. Droga na tamte ziemie wiodła przez Śląsk i Wielkopolskę. Niektórzy panowie wielkopolscy chcieli zatrzymać braci w swoich dobrach, ale obowiązujące jeszcze wówczas surowe prawa przeciw herezji zmusiły większość członków Jednoty do dalszej wędrówki na ziemie pruskie⁵. Druga fala czeskiej emigracji pojawiła się w Rzeczypospolitej pod wpływem wydarzeń związanych z początkową fazą wojny trzydziestoletniej. Porażka czeskich stanów w bitwie pod Białą Górą w 1620 r. i następujące po niej prześladowania ze strony katolików, których symbolem stała się egzekucja czeskiej szlachty protestanckiej na rynku praskiego Starego Miasta, doprowadziły do wydania przez władze habsburskie kilku aktów prawnych, które wymusiły konieczność opuszczenia ziem czeskich. W roku 1624 z terenów cesarskich wygnano wszystkich niekatolickich duchownych. Trzy lata później ukazał się edykt, który nakazywał całej szlachcie przejście na katolicyzm lub przymusową emigrację⁶.

Za istotne wydarzenie należy uznać przekazanie braciom czeskim przez Rafała III Leszczyńskiego szkoły, którą opiekowali się zarówno właściciel miasta, jak i Jednota. W latach 1624–1626 szkoła cieszyła się mianem *Gymnasium illustre*⁷, a jej wysoki poziom wraz z prężnie rozwijającą się kulturą Jednoty sprawiły, że Leszno z własnym archiwum oraz drukarnią⁸, zaczęto nazywać „Atenami braci czeskich w Wielkopolsce”⁹.

Bracia czeszy wybierali Leszno jako miejsce swojej emigracji nie tylko ze względu na czeskie tradycje¹⁰ i gościnne przyjmowanie uchodźców, lecz także ze względu

⁵ J. Dworzaczkowa, *Bracia czeszy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997, s. 18–19; też, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 18; M. Hanczakowski, *Czeszy emigranci i ich wpływ na polską kulturę przełomu XVI i XVII wieku na przykładzie rodziny Rybińskich i Jana Łasickiego*, *Postscriptum Polonistyczne* 24 (2019), z. 2, s. 215.

⁶ Jiří Mikulec podaje datę 31 VI 1627 r. Zob. J. Mikulec, *31.6.1627 – Rekatolizace šlechty v Čechách. Či je země, toho je náboženství*, Praha 2005. Jerzy Śliziński podaje datę 13 VI 1627 r. Zob. J. Śliziński, *Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce (XVI–XVII w.)*, Wrocław 1959, s. 108; M. Hanczakowski, *Czeszy emigranci*, s. 216–217.

⁷ M. Komolka, S. Sierpowski, *Leszno*, s. 70.

⁸ F. Hýbl, *Jan Amos Komeński a Polska*, Leszno 2009, s. 12–13; J. Dworzaczkowa, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, [w:] *Jan Amos Komeński i bracia czeszy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628–2008)*, red. A. Konior, Leszno 2009, s. 12–13.

⁹ S. Karwowski, *Kronika miasta Leszna*, Poznań 1877, s. 13.

¹⁰ Leszczyńscy wyprowadzali swoje pochodzenie z Czech, ich praprzodkiem był legendarny Wieniawa, praojciec czesko-morawskiego rodu Persztejnów, z którym Leszczyńscy mieli wspólny

na dogodnie położenie miasta. Do granic czeskich, do Śląska, było zaledwie 12 km, do śląskiego Głogowa nad żeglowną już rzeką Odrą 35 km, do tętniącego życiem Poznania nad również żeglowną Wartą około 70 km i 220 km do połączonego z morzem Szczecina. Kulturowy i gospodarczy rozwój Leszna wiązał się ze stałym wzrostem ludności tego miasta, w którym w 1628 r. było 1500, może 2000 osób, w latach zaś 1628–1631 liczba mieszkańców wynosiła od 7000 do 15 000 osób¹¹. Przyczynili się do tego nie tylko bracia czescy, ale również luteranie z sąsiedniego Śląska, którzy w wyniku akcji kontrreformacyjnej księcia opawskiego Karola Lichtensteina zostali zmuszeni do emigracji. W ten sposób większość mieszkańców stanowili niemieccy luteranie, którzy stali się liczniejsi od dotychczasowych obywateli miasta. Do nich też należał największy zbór¹².

W 1628 r. na zaproszenie Rafała Leszczyńskiego, wojewody bełskiego, przybyła do Leszna kolejna grupa uchodźców czeskich na czele z Janem Amosem Komenskim. Początkowo objął on stanowisko prorektora gimnazjum, wprowadzając rewolucyjne zmiany w szkolnictwie, a także tworząc zasady dydaktyki i pedagogiki opisane w licznych opracowaniach¹³. Komenský awansował w kolejnych latach – w 1631 r. pełnił funkcję konseniora, rok później zaś biskupa i sekretarza¹⁴.

Nie można wykluczyć, że epidemia, która objęła Leszno w 1631 r. spowodowana została znaczącym napływem ludności, bądź też przyniosła ją od północy wojna

herb: „głowa czarna zubrza z rogi, i w nozdrzach wić skręcona [...] ma być w polu złotem”. Zob. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 531.

¹¹ J. Topolski, *Leszno w latach 1628–1656*, [w:] *Historia Leszna*, Leszno 1997, s. 71–73.

¹² Karol Lichtenstein zorganizował oddziały dragonów. Byli oni bezwzględni w swoim działaniu, zdobywając miano „Seligmachender” – tych, którzy pomagają w zbawieniu. I tak w 1628 r. starosta głogowski, Jan Jerzy Oppersdorff, celem stłumienia buntu miejscowych luteranów w tajemnicy sprowadził 3000 dragonów Lichtensteina, którzy nocą opanowali miasto. Przydzielano im kwatery w domach protestantów. Tylko ci, którzy przynieśli kartę od spowiedzi, jako dowód przyjęcia wiary katolickiej, byli wolni od obowiązku kwaterowania żołnierzy. Wielu luteranów opuściło swoje domostwa, a inni dokonali aktu konwersji. Dragoni Lichtensteina nawiedzili inne miasta księstwa głogowskiego, jak Kozuchów, Górę Śląską, Świebodzin, Zieloną Górę, Szprotawę. Zob. J. Mandziuk, *Postacie śląskiego Kościoła katolickiego w czasach nowożytnych*, *Saeculum Christianum*. Pismo historyczno-społeczne 16 (2009), nr 1, s. 99–100.

¹³ W ostatnich latach polskim ośrodkiem naukowym, w którym szczególnie intensywnie prowadzone są badania nad dorobkiem pedagogicznym J.A. Komenskiego jest Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach.

¹⁴ F. Hýbl, *Jan Amos Komeński*, s. 12–13; J. Dworzaczkowa, *Działalność*, s. 12–13.

trzydziestoletnia wraz ze wzmożoną aktywnością wojsk szwedzkich¹⁵. Sposób postępowania właścicieli, włodarzy i mieszkańców miasta z chorymi na zarazę morową i ze zwłokami zmarłych nie odpowiadał braciom czeskim, którzy sami z wielkim zaangażowaniem podjęli się pomocy zarażonym¹⁶. Aby przedstawić stanowisko Jednoty odnośnie do tej kwestii, Komenský wydał w języku niemieckim, którym posługiwała się większość tamtejszych mieszczan¹⁷, drobne dzieło: *Kurtzer Bericht von der Pestilentz, aus sonderbaren vrsachen, da sich dieselbe in der Polnischen Liessaw witterte, vo[n] der Böhmischen alldar im exilio verbleibenden gemeine, gestellet, ietzt aber aus gewissen vrsachen verdeutscher vnd in Druck*¹⁸. Czeska wersja utworu wyszła rok później pt.: *Zpráva kratičká o morním nakažení z příčin zvláštních včas přimoří v Lešně polském od církve české v vyhnanství v témž Lešně zůstávající učiněná a vytištěná léta Páně 1632*¹⁹. Jedyne unikatowy egzemplarz tego dzieła dostępny jest w zbiorze Starych Druków w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego pod sygnaturą 331828²⁰. Zawiera on siedem stron przedmowy, 73 strony tekstu oraz dodatki do strony 108, którymi są obszerne wyjątki z pism trzech autorów: Abrahama Scultetusa (profesora teologii kalwińskiej) fragment, jak należy się zachowywać w stosunku do ludzi zarażonych morem, z jego niemieckiej postylli, na niedzielę 19. po Trójcy

¹⁵ J.V. Novák, *Bratří čeští o moru lešenském r. 1631 a zakročení Jana Am. Komenského*, Český Časopis historický 22 (1916), s. 320.

¹⁶ J. Topolski, *Leszno w latach 1628–1656*, s. 73–74.

¹⁷ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy*, s. 155–156.

¹⁸ Druk po raz pierwszy opisał, wskazując na autorstwo Komenskiego, pastor parafii św. Jana w Lesznie Wilhelm Bickerich w periodyku pt.: *Die Innere Mission im evangelischen Deutschland*, 2. Jhg., Sonderausgabe für die Provinz Posen, Hamburg 1907 s. 35–40, 78–80, 117–120, 156–160. Następnie W. Bickerich powrócił do zagadnienia w artykule pt.: *Das Pestbüchlein des Comenius*, Historische Monatsblätter für die Provinz Posen 13 (1912), nr 4, s. 49–61. Na podstawie *Kurtzer Bericht von der Pestilentz* o epidemii w Lesznie w 1631 r. prócz Jolanty Dworzaczkowej pisali m.in. Łukasz Kurdybacha (*Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957, s. 42–44) i M. Błaszowski (*Dżuma w sztuce, literaturze i pamięci Leszna*, Rocznik Leszczyński 11 (2011), s. 181–182). Druk *Kurtzer Bericht von der Pestilentz* dostępny jest na stronie Śląskiej Biblioteki Cyfrowej: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/29708/edition/26693/content> [dostęp: 15.03.2022].

¹⁹ Pierwsze informacje na temat tego druku podał Čeněk Zibrť. Zob. tenże, *Jana Amose Komenského Spis o přimoří v Lešně r. 1634*, Časopis Musea království Českého 79 (1905), č. 2, s. 302–303; tenże, *Mor mezi exulanty českými v Lešně r. 1632–4*, [w:] *Z doby úpadku. Kulturně historické obrazy ze XVII. a XVIII. věku*, Praha 1905, s. 54–70.

²⁰ Zob. <https://katalog.bu.uni.wroc.pl/lib/item?id=chamo:380725&fromLocationLink=false&theme=system> [dostęp: 24.10.2022].

Świętej, Georga Weinricha (teologa, superintendenta i profesora lipskiego) cytaty z dzieła *Geistlicher Bysemknopf* z kazania I oraz odpowiedź Marcina Lutra na pytanie pastora wrocławskiego Jana Hessa, „czy w czasie moru należy uciekać?”²¹. Ostatnią część utworu Komenskigo stanowi „Modlitba v čas morní”.

Na karcie tytułowej dzieła *Zpráva kratičká o morním nakažení* brak nazwiska twórcy tekstu, ale mimo to badacze czescy nie mają wątpliwości co do autorstwa Komenskigo. Jak zauważył wybitny etnograf Čeněk Zíbrt:

I kdyby nebylo výslovné poznámky starého opisovače, že to jest naučení, sestavené od J.A. Komenského pro Čechy v Lešně, přesvědčuje o tom celá úprava knížky, svérázný sloh Komenského, oživený podle jeho zvyku vhodným výběrem příslušných míst a dokladů z bible a spisů nábožných²².

W roku 1972 została opublikowana edycja dzieła *Zpráva kratičká o morním nakažení* w 6. tomie *Wybranych pism J.A. Komenskigo*²³, w roku 2020 zaś, w czasie pandemii koronawirusa ukazało się nowe wydanie utworu opublikowane w Wydawnictwie Poutniková četba²⁴. Powrócono do dzieła Komenskigo z przekonaniem, że również współczesnemu czytelnikowi może pomóc w znalezieniu odpowiedzi na pytania rodzące się w obliczu śmiertelnego zagrożenia, jakie stanowi dla człowieka XXI w. COVID-19.

Jana Amosa Komenskigo z zarazą morową łączyły osobiste przeżycia, które wpłynęły także na jego twórczość z tego okresu określaną jako útěšná (pocieszająca). W 1622 r. zmarła w wyniku epidemii jego pierwsza żona Magdaléna Vizovská, z którą ożenił się cztery lata wcześniej. Mieli trzyletniego syna i oczekiwali narodzin drugiego dziecka, kiedy Komenský musiał opuścić swój majątek w Fulneku i uciekać z obawy przed prześladowaniami po bitwie pod Białą Górą. Do rodziny już nie wrócił. Ukochana żona, do której w liście datowanym na 18 lutego 1622 r. Komenský zwracał się: „klenote můj po Pánu Bohu nejdražší”²⁵ wraz z dwojgiem dzieci została

²¹ Zob. J.V. Novák, *Bratří čeští*, s. 327–328.

²² Č. Zíbrt, *Z doby úpadku. Kulturně historické obrazy ze XVII. a XVIII. věku*, Praha 1905, s. 54–55.

²³ J.A. Komenský, *Zpráva kratičká o morním nakažení*, [w:] *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Sv. VI. Spisy historické a politické*, eds. J. Brambora, Praha 1972, s. 131–162

²⁴ J.A. Komenský, *Kratičká zpráva o morové nákaze: v jazyce 21. století*, do jazyka 21. století převedl Lukáš Makovička, Žandov 2020.

²⁵ *Jana Amosa Komenského korespondence*, sebral a k tisku připravil A. Patera, Praha 1892, s. 161.

dotknięta morem i stała się jego ofiarą²⁶. Wydarzenia te były niezwykle trudnym i bolesnym doświadczeniem. Z całą pewnością poczucie głębokiej straty, jaką odczuł po śmierci bliskich, odżyło w Komenskím w czasie epidemii w Lesznie. Wzbudziło w nim współczucie wobec cierpiących i skłoniło do udzielenia rad, pocieszenia, ale także moralnego pouczenia w związku z panującymi w mieście uprzedzeniami w stosunku do zarażonych.

Dzieło *Zpráva kratičká o morním nakažení* Komenský rozpoczyna epigramatem łacińskim: *O caecas hominum mentes, ó pectora vana! Quae nimis horrescunt ad pestem: sed minus illa Crimina, quae pestem deducunt coelitus, horrent*, po którym następuje tłumaczenie czeskie ujęte w formę zachęty do przeczytania w celu zrozumienia istoty zarazy morowej zesłanej przez Boga za grzechy ludzkie: *O myslí lidských slepějších! O srdcí jich bláznivějších! Kterážto přílišně děsí, morní náказы se straší, ježto ne tak hříchů mrzkých hrozí se, velmi škodlivých, pro něž od Boha strašlivý mor přichází velmi hrozný. O čemž ty, chceš-li věděti, čtiž tu knížku s bedlivostí*²⁷.

Komenský wypowiada się w dziele zarówno w imieniu własnym, jak i współwyznawców, dlatego też używa liczby mnogiej. We wstępie nakreśla sytuację, w jakiej znaleźli się bracia czescy po wygnaniu z ojczyzny. Píše, że po przybyciu na ziemię Korony Polskiej zostali serdecznie przyjęci, dostarczono im środków do życia, zaoferowano ochronę i swobodę kultywowania wiary. Za tę odmianę losu Komenský przede wszystkim dziękuje Bogu, którego wyroków nie podważa i którego woli poddaje się bezgranicznie. Ogromną wdzięczność odczuwa również wobec polskich dobroczyńców – właścicieli Leszna – ponieważ dzięki ich wsparciu bracia uwolnili się od ucisku i cierpień, których doświadczali w kraju rodzinnym²⁸.

Po serdecznych słowach początkowych Komenský przechodzi do krytycznej oceny działań mieszkańców Leszna w czasie zarazy morowej. Sposób postępowania z chorymi bracia czescy uznali za niechrześcijański i znacznie odbiegający od

²⁶ J. Kumpéra, *Jan Amos Komenský. Poutník na rozhraní věků*, Ostrava 1992, s. 45–46; E. Wondrák, *Protimorový spis Jana Amose Komenského*, Folia Historica Bohemica 16 (1993), s. 115.

²⁷ J.A. Komenský, *Zpráva kratičká*, s. 133.

²⁸ „Když Pán Bůh z příčin jemu samému známých na český národ v náboženství čistém postavený z vlasti vyhnanství dopustil, i my toho účastni byvše, dostali jsme se božím řízením do koruny Polské pod vrchnost, kteráž nám náboženství čistého vedle Slova božího provozování i bytu i živnosti na gruntech svých přála i nad námi ruku ochrannou držela: takže jsme pokojně od mnohých útisků a soužení, kteráž jsme v své vlasti trpěli, až posavad pod touž vrchností odpočívali. Začež Pánu Bohu vděčným srdci děkovati a vrchnosti té ku pochvale její to připomínati před všelijakými lidmi a všelikého času úmysl máme”, tamže.

zwyczajów znanych im z ojczyzny. Jednakże ich dobre zamiary i próby przekonania miejscowej ludności do zmiany przyzwyczajzeń spotkały się z dezaprobatą i niewdzięcznością. Zarzucono członkom Jednoty, że są na ziemi polskiej tylko gośćmi i w związku z tym powinni dostosować się do panujących tu porządków, a nie zwracać uwagę gospodarzom i wprowadzać swoje prawa. Sytuację Komenský porównał do historii biblijnego Lota, któremu mieszkańcy Sodomy przypisywali niższy status społeczny, ponieważ był przybyszem, a nie jednym z nich²⁹. I chociaż, jak wynika ze słów Komenského, Czesi nie czują się komfortowo w związku z zaistniałymi okolicznościami, nie mogą tej sprawy pominąć milczeniem, ponieważ nie pozwala im na to silne poczucie obowiązku miłości braterskiej, zajmującej w nauczaniu Jednoty od samych początków jej istnienia miejsce szczególne. Obok życia sakramentalnego to właśnie pomoc drugiemu człowiekowi była ważnym fundamentem, na którym opierała się nauka Kościoła braci czeskich, o czym nieustannie wiernym przypominało. Dla biskupa Jednoty Beneša Baworyńskiego miłosierdzie było jednym z niezbędnych elementów prawdziwej wiary, dlatego według niego chrześcijanin powinien: „Navštěvovati vdovy a sirotky [...] nevinné vysvobozovat z žalářů, pocestné přijímati a jim přísluhovati pokrmem i jiným pohodlím, nemocných hlídati a jim pracně přísluhovati lékařstvím a jiným opatrováním a pohodlím etc.”³⁰.

O konieczności wspierania potrzebujących mowa również w księdze wyznaniowej Jednoty *Konfesji Brackiej*: „Zvlášť pak skrze skutky milosrdné, bližním poslužitedlné a k vzdělání jejich potřebné: jako almužny, nemocných navštěvování, jim sloužení”³¹.

²⁹ „Když pak v čas našeho pod touž vrchností křesťanskou přebývání Bůh na obyvatele, mezi nimiž vrchnost jejich nám místa přiti ráčila, přímoří dopustil, spatřili jsme, jak se ti obyvatelé k těm lidem, jenž ranou morní od Boha navštívěni bývají, chovají; a že se nám věc ta těžká a Slovu božímu odporná i od našeho způsobu, kterýž my při takových osobách zachováváme, příliš rozdílná býti zdála a byla, nětko jsme proti tomu někteří říkali, soud svůj při té věci i obyčej náš, jaký se zachovává, oznamovali, ale to jakkoli dobře a křesťansky od nás jest míněno, avšak od některých nám zle vyloženo bylo, netoliko tak, že jsme všeteční a opovážliví lidé, tím nám utrhal, ale také téměř podobná slova, kteráž někdy Sodomští pobožnému Lotovi, když je od zlého vystříhal, mluvili, k sobě jsme slyšet museli. Sám se dostal sem pohostinu a chce nás soudit! (I. Moj, 19, 9)”, tamże, s. 133–134.

³⁰ B. Baworyňský, *Kniha tato jest o pravém náboženství křesťanském*, Prostějov 1543, k. 17 v. Dla przykładów ze starodruków zastosowano transkrypcję w oparciu o reguły sformułowane w pracach: M. Kopecký, *K vydávání literárních památek 16. a 17. století*, *Studia Comeniana et historica* 7 (1977), č. 10, s. 7, 17, 7–22; J. Vintř, *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*, *Listy filologické* 121 (1998), č. 3–4, s. 341–346.

³¹ *Počet z víry a z učení i náboženství křesťanského nejjasnějšímu a nejmocnějšímu římskému*,

Wiele miejsca miłości bliźniego poświęcono w dziele zwanym w skrócie *Náprava*, które zawierało zasady nauki braci czeskich i przeznaczone było do samodyscyplinowania się wiernych. Względem współbraci zalecano:

Aby v poctivosti bližního svého každý měl, šanoval, slušně ctil, sobě vážil, potupy a posměchu žádnému nečinil, ani činiti jiným, což na něm nedopuštěl. Těž při bližních nestatečných, nemocných a mdlých v životu duchovním oudech, aby byla opravdovější lítost, snášení, sloužení k vzdělání a k napravení, a nepotlačování ani odsuzování žádného, dokudž by kdo nebyl soudem Církve za zlého a zavržení hodného nalezen, uznán, usouzen a vyhlášen³².

Sam Komenský w swoim dziele *Přemýšlování o dokonalosti křestanské* (1621) jeden z rozdziałów poświęcił miłości bliźniego, pisząc w nim: „Vidíme-li nemocného, navštívití, potěšiti a nětco, umíme-li, poraditi a posloužiti. Vidíme-li také koho bezprávě trpěti, bud' násilím neb lstí, povinni jsme o bližního se ujíti a jeho zastati”³³.

Temat pomocy bliźnim poruszał także ksiądz i biskup Jednoty, autor licznych prac teologicznych, Matouš Konečný. W dziele *Kniha o povinnostech křestanských* (1611) pouczał: „Nuzným a bídným ochotně přísluhovati a pomáhati, zvláště v nemocech těžkých, při ochraňování těl mrtvých, a živým chudým udělující pokrmu, nápoje, oděvu, i peněz”³⁴.

Czasy zarazy naruszały struktury społeczne, a także związane z nimi normy moralne. Wywoływały lęk, ponieważ epidemia powodowała ogromną śmiertelność. Powszechnym zjawiskiem były ucieczki z miejsc nawiedzonych zarazą szczególnie osób zamożnych powodowanych panicznym strachem przed zakażeniem. Postawy ludzi cechowała irracjonalność zachowań, brak respektu dla ludzkiej godności i cierpienia, moralne zobojętnienie³⁵. W Rzeczypospolitej nie istniała hierarchia ani działań, ani urzędów odpo-

uherskému a českému králi Ferdinandovi od Pánův a Rytířstva Království českého, kteříž se čistého učení v Jednotě Bratrské přidržejí v Vídni léta 1535, Litomyšl 1536, s. 135–136.

³² *Napomenutí učiněné všechněm věrným, ve všech Stavích, a po všech Zbořích v Jednotě, k napravení se skutečnému každého z nich v pravdě Křestanství i povolání jeho v nynějších náramných pokušeních a nebezpečnostích*, [w:] J. Halama, *Sociální učení českých bratří 1464–1618*, Brno 2003, s. 241–242.

³³ *Jana Amosa Komenského Veškeré spisy svazek XV*, ed. J. Kvačala, k wydání upravitel Jan V. Novák, Brno 1910, s. 46.

³⁴ M. Konečný, *Kniha o povinnostech křestanských z Písem svatých shromážděná, každému pobožnému člověku všelikého stavu, řadu, věku a povolání velmi užitečná, kteráž vyučuje všechny, jak by vůle boží při každém povolání i při obchodech a živnostech lidských šetřili, svědomí dobré zachovati a požehnání božího a odplaty života věčného dojiti mohli*, Praha 1611, s. 173.

³⁵ A. Wyrobisz, *Misericordia pestis tempore. Postawy i zachowania w czasie zarazy w Polsce*

wiedzialnych za postępowanie podczas epidemii, brakowało także regulacji prawnych. O tym, jak należało się zachowywać podczas zarazy, decydowali właściciele ziem. Działaniami koordynującymi i porządkowymi najbardziej były obciążone władze miejskie³⁶. Brak wypracowanych procedur postępowania w warunkach zarazy oraz uzależnienie walki z dżumą od majątku ziemian nie gwarantowało skutecznej profilaktyki.

Również w pozostałych regionach Europy walka z epidemią nie przynosiła pożądaných rezultatów. Codziennie w Londynie, Mediolanie i Neapolu zadżumieni umierali setkami lub tysiącami. Przygotowane na czas zarazy baraki przepełnione były umierającymi³⁷. Podczas epidemii w Londynie w 1665 r. zgony stały się tak częste, że zaprzestano bić w dzwony, rozpaczać, nosić żaloby, a nawet sporządzać trumny dla zmarłych³⁸.

Komenský pisał, że bracia czescy nie są przywykli do zwyczajów, z którymi zetknęli się w Lesznie, ale również na ziemiach czeskich nie wszyscy zachowywali się według zasad postulowanych przez członków Jednoty. Jak na to zwraca uwagę badacz czeskiej kultury Zikmund Winter, ludzie często ignorowali przepisy i nie stosowali się do zaleceń formułowanych w zarządzeniach, które od czasów Ferdynanda I Habsburga były wydawane drukiem³⁹. Wypowiadali się na ten temat również kaznodzieje, ubolewając nad upadkiem moralnym ówczesnego społeczeństwa czeskiego. Protestancki duchowny Havel Žalanský-Phaëthon pisał: „Proti tomu hřeší ti, kteří se nemocných štítí, zvláště v čas moru, bratří i krevní, přáteli své opouštějí, vylouvajíce se, že by se nakazili, a že by Pána Boha pokoušeli”⁴⁰. Inny niekatolicki ksiądz – Vít Jakeš – pouczył:

Tu by měli nynější jaloví křesťané v čas rány morový, bližní své přáteli nemocné, mrtvé opouštějíci, sami se v soud bedlivý vzíti a rozvážiti, co činí, a čími šlěpěje-

nowożytnej (XVI–XVIII w.), [w:] Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999, s. 210.

³⁶ R.E. Paliga, *Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, Warszawa 2022, s. 38–39.

³⁷ J. Delumeau, *Strach*, s. 111.

³⁸ D. Defoe, *Dziennik roku zarazy*, tłum. J. Dmochowska, Warszawa 2022, s. 245.

³⁹ Z. Winter, *Kulturní obraz českých měst*, Praha 1892, s. 208.

⁴⁰ H. Žalanský, *Knížka o nemocech duše i těla, co jsou, a kolikeré jsou, jaká jejich krutost a bída, jací účinkové, kdo, a k jakému cíli je přepouští, čím se v nich těšiti, jak se v nich k sobě i k jiným sluší chovati, z mnohých dobrých a svatých kněh, slavných Teologů, zdravým i nemocným k potěšení a spasitelnému vynučení sepsaná a shromážděná*, Praha 1612, k. 4, v. 154.

mi krácejí, že nemilosrdnost tyranskou páchají a šlépějemi lehkomyšlných Bohů, rouhavých pohanův jdou, začezby se jisté se měli hanbiti, a stydětí, že naprosto zdravého rozumu prázdni jsou, potupivší Boží slovo, smyšlení bláznového, filozofů pohanských následují, a Božímu slovu pravdu mluvícímu v ničemž povoliti nechtějí⁴¹.

Wskazówki zawarte przez Komenskiego w dziele *Zpráva kratičká o morním nakažení*, jak słusznie odnotowała Joanna Dworzaczkowa, stanowią charakterystyczne dla braci czeskich połączenie bezkompromisowości w kwestiach moralnych ze zmysłem praktycznym, są zgodne z ogólnymi postanowieniami synodu 1560 r. i z wcześniejszymi przepisami Jednoty. Zalecenia odnośnie do postępowania względem zarażonych znalazły się także w postanowieniach Synodu poznańskiego z 1573 r.:

W powietrzu morowym, aby płocho a przeciw utrapionym z okrutnością (jako ten świat w Bogu nadzieję nie pokładający zwykł) nie postępowano, na samej swej ostrożności bezpieczeństwo a nadzieję zakładając, drogi rowami i zagrażaniem psując, ale miernie się a z bojaźnią Bożą na pieczy mając, ostrożności słusznej używając, obronie się Bożej poruczając, samej jej dufając a miłość krześcijańską ku tym, których Pan Bóg przed oczyma naszymi dotyka, żywności i lekarstw dodawaniem i do gościńców przyjmowaniem, skutecznie okazując, będąc to acz zawždy, ale więc w ten czas osobliwie, podług nauki słowa Bożego, jedni drugim powinni. A to była suma i krótkie synodu poznańskiego wyszyj mianowanego zebranie⁴².

Komenský wymienia trzy powody, które skłoniły go do napisania dzieła: 1) chce oczyścić braci z niesłusznych oskarżeń, 2) zamierza przedstawić stanowisko Jednoty względem zarazy morowej i pouczyć, jak należy postępować z ludźmi chorymi, 3) pragnie odwieść miejscowych od dotychczasowych zwyczajów i skłonić ich do łagodniejszego obchodzenia się z poszkodowanymi w wyniku moru⁴³.

⁴¹ V. Jakeš, *Zpráva o moru. Spis sebraný a shromážděný z Slova Božího v němž se obsahuje a ukazuje to, kolikerý jest od koho z jakých příčin a na jaký konec přepuštěn bývá mor. Též jakých způsobů užívají bezbožní pobožní, pak jak se chovati a co činiti mají, v čas rány morové léta 1606 učiněný a léta 1613 hojněji rozmnožený*, Praha 1613, k. C7.

⁴² *Synod poznański Kościoła Bożego braci ministrów wszech i impp. patronów, r. 1573 r. dnia 19 Novembris w dzień św. Helźbiety sprawowany etc.*, [w:] *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 4: (*Wielkopolska 1569–1632*), oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1997, s. 32.

⁴³ „1. Abychom nářek opováźlivosti a všetečnosti z sebe svrhli a že jim nenáležítě nářčení jsme, ukázali. 2. Aby zjevně vědino bylo, že co o morním nakažení smyslíme a jak s lidmi jím zachvácenými postupujeme, to vše vedle Slova božího učení i vedle náležítého o božím všechněch věcí řízení smyšlení činíme. 3. Abychom naše spolumilé bratří a přítely zde zůstávající, k nimž křesťan-

Według Komenskiego zarazę morową zsyła Bóg jako karę za grzechy popełnione przez człowieka. Zaleca więc, aby w porę chronić duszę przed zakażeniem, a za skuteczny środek zaradczy uważa udział w praktykach religijnych. Przekonuje, że w czasie zarazy nie należy przestawać się modlić i nie powinny być zakazane nabożeństwa. Podobne poglądy i rekomendacje, o jakich mówił Komenský, można również odnaleźć w innych czeskich dziełach z XVI i XVII w.⁴⁴, a także w cesarskich mandatach, które były wydawane na ziemiach czeskich w czasie kolejnych epidemii⁴⁵.

W swoich wywodach Komenský podpira się argumentacją i cytatami z Pisma św. Akcentuje, że mór będący konsekwencją gniewu Pańskiego dosięga każdego bez względu na pochodzenie, zajmowane stanowisko, majątność czy urodę:

Užívá též metly své bez osob šetření a přijímání, nečině rozdílu mezi králem neb pánem a jeho poddaným, mezi bohatým a chudým, mezi knězem a posluchačem, mezi doktorem lékařství strojícím a pacientem lékařství užívajícím, mezi mladým a starým, mezi silným a mdlým, mezi krásným a škaredým, mezi pobožným věřícím a bezbožným nevěrným člověkem⁴⁶.

ské a bratrské právo máme, a s nimi pod jedním řádem trváme, při té věci poosvítali a z škodlivých smyslů i obyčejů vyvedli a k zachování mírnějších způsobů při lidech morní ranou od Boha navštívených, pokudž by možné bylo, napomohli. Čemuž Bůh všemohoucí požeňnati rač, amen”, J.A. Komenský, *Zpráva kratičká*, s. 134.

⁴⁴ Zob. m.in.: J. Achilles, *Kázání kratičká o morovém povětrí, kteréž Pán Bůh poslati ráčil do Království Českého*, Praha 1599; M. Tribalius Holický, *Kázání o moru na tři částky rozdělené*, Praha 1600; *Obrana aneb praeservativum proti moru*, wyd. P. Sessius, Praha 1605–1628; A. Trojan, *Kratičké vypsaní příčin rány morové / odkud by pocházela a jakého lékařství proti ní užívati by se mělo z Písem Svatých sebrané*, Praha 1613.

⁴⁵ Zob. „1585 d. 23 září. – Řád morní nařízený od rad všech tří měst Pražských: Tomu věřiti a tak smejšleti sluší podle vysvědčení svatých písem, že morové nemoci, jakožto i jiné všecky pokuty trestání božího z obzvláštního dopuštění božího na lidi pro hříchy přicházejí, když lidé nemajíce pozoru na své spasení Pána Boha svého se strhují a času navštívení svého znáti i také pokání činiti nechťejí. Avšak jakož hříchové nejprednější příčina jsou všech pokut i rány morové, takž také z druhé strany ukrocení hněvu božího a odnětí pokut i přestání rány morové lepšího a platnějšího lékařství najíti se nemůže, jako když lidé ve vsí skroušenosti od hříchův odstupující v ctnostném životě upřímně v společné lásce k pravému pokání ustavičně se vzbuzují, slova božího poslouchají a bez přestání Pánu Bohu se kořice za smilování žádají”, V. Schulz, *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531–1746*, Praha 1901, s. 28; „1613 d. 16 července – Místodržící království českého ustanovují a prohlašují pravidla, jichž v době morové nákazy šetřiti dlužno. [...] 1. Nejprve a přede všemi věcmi má kněžstvo lid bedlivě napomínati, aby slova božího a modliteb svatých pilni byli a za ukrocení Pána Boha v hněvu svém srdečně prosili; litanie jak v kostelích katolických tak pod obojí přijímajících každou středu a pátek aby zpívány byly”, tamže, s. 63.

⁴⁶ J.A. Komenský, *Zpráva kratičká*, s. 138–139.

Zastosowana przez Komenskiego enumeracja służy wzmocnieniu wypowiedzi i zaakcentowaniu egalitaryzmu wobec zarazy niosącej śmierć. Tłumaczy sens i przyczynę bolesnych doświadczeń, a jednocześnie poucza, aby nie bać się śmierci i pozostawać w gotowości na jej przybycie. A zatem autor, wyjaśniając etiologię zarazy, dostarcza licznych wskazówek mających na celu przygotowanie człowieka do odejścia ze świata doczesnego. W ten sposób dzieło Komenskiego nawiązuje do literatury *ars bene moriendi*⁴⁷. Nie było to odosobnionym przypadkiem, ponieważ ówczesni autorzy pism antymorowych rozpatrywali problematykę egzystencjalną związaną ze specyficzną sytuacją, jaką był czas zarazy i próbowali dostarczyć czytelnikom odpowiedzi na szereg pytań o sens, przyczynę i cel bolesnych doświadczeń⁴⁸.

W dalszej kolejności Komenský wyjaśnia zasady ochrony ciała. Poucza, że ludzie powinni pozostawać w swoim miejscu pracy lub w domach, bez zbędnego włóczenia się po rynkach i ulicach. Należy unikać mgły i wilgotnego powietrza. Konieczne jest używanie leków, które chronią przed zakażeniem krwi. Ale przede wszystkim społeczeństwo ma być dobrze zorganizowane, by walczyć z epidemią, ludzie muszą wiedzieć, jak trzeba postępować. Dlatego zwraca się do osób, które mogą wpłynąć na innych, i przydziela im zadania. Księża mają nauczać wiernych, jak zrozumieć chorobę zgodnie z naukami z Pisma św., przy czym ważne jest, aby nie wywoływać w ludziach nadmiernego strachu. Poza tym, jak zwraca uwagę Komenský, duchowni sami powinni ochoczo pomagać chorym. Władze mają obowiązek zakazywania spotkań i niepotrzebnego wychodzenia z domu, ale muszą także ułatwić dostęp do opieki lekarskiej i przekonywać poddanych, aby dbali o siebie wzajemnie. W pierwszym rządzie należy zatroszczyć się o wdowy i sieroty. Rodzicom i gospodarzom Komenský zalecał, by otoczyli dzieci właściwą opieką, co pomoże im pozostawać w dobrym zdrowiu⁴⁹.

Kiedy Komenský zwraca się do mieszkańców wsi i miasteczek, przypomina, że bardziej szczegółowe informacje o prawidłowym postępowaniu w czasie epidemii zostały już podane przez innych przed nim, dlatego wymienia tylko kilka najważniejszych punktów. Przede wszystkim konieczne jest utrzymanie otoczenia w czystości, nadzorowanie, czy rzeźnicy przetwarzają mięso ze zdrowego bydła, a browary

⁴⁷ Zob. P. Král, *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*, [w:] *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, eds. M. Holý, J. Mikulec, Praha 2007, s. 7–22; R. Prchal Pavlíčková, *Souboj o poslední hodinku: reformační a katolické příručky dobrého umírání*, [w:] *taž, O útěše proti smrti. Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*, Praha 2017, s. 169–203.

⁴⁸ L. Górska, *Dżuma*, s. 295.

⁴⁹ Por. J.A. Komenský, *Zpráva kratičká*, s. 144–146.

warzą piwo z czystego zboża. Ponadto zalecał, aby nie dopuścić do wspólnej kąpieli zdrowych i chorych w łaźniach, martwe ciała chować głębiej, zapewnić czystą wodę w fontannach, dobrze zaopatrzyć aptekę i zagwarantować cały personel medyczny, a także zakazać wieczornych i dziennych spotkań w karczmach⁵⁰.

Jak zauważył wybitny czeski historyk Josef Polišenský, Komenský był dobrze zaznajomiony z poglądami ówczesnych lekarzy i być może wiedzę czerpał z pracy Jana Černego, który również był członkiem Jednoty, a jego *Spis o nemocech morních, kterak se mají lidé chovati před tím i při tom čase* był pierwszym antymorowym poradnikiem, który ukazał się drukiem w roku 1506. Dzieło to zostało napisane po czesku z przeznaczeniem zarówno dla lekarzy, jak i dla szerszego grona czytelników. Druk był bardzo popularny, o czym świadczy liczba dziewięciu wydań w ciągu 137 lat⁵¹.

W dalszej kolejności Komenský rozpatruje zagadnienie właściwego postępowania z ludźmi chorymi oraz z ciałami osob zmarłych. Najpierw autor prezentuje wzorcowe zachowanie chrześcijańskie, któremu przeciwstawia karygodne w jego ocenie zwyczaje pogańskie. W nawiązaniu do Pisma św. poucza, by w ślad za Jezusem, stanowiącym wzór idealnej miłości, nie odwracać się od bliźniego. Określa zasady właściwego postępowania z chorym człowiekiem, zgodnie z którymi należy: nie przestawać myśleć o tym, że jest on odkupiony krwią Chrystusa, szczerze współczuć jego cierpieniu, nie wykluczać go ze społeczeństwa, zapewnić mu na czas lekarza i lekarstwa, dostarczyć jedzenia, picia i ciepła, nie odmawiać kapłana i nabożeństwa, pocieszać go Słowem Bożym, aby nie wątpił w ufność Boga, modlić się o jego uzdrowienie, pokornie i cierpliwie znosić jego nie zawsze przyzwoite zachowanie⁵².

⁵⁰ „1. Nečistot, neřádů na ryňku, na ulice, na cesty vylívati a vyhazovati nedopouštěti, nýbrž: 2. Nečistoty, bláta, smrady z ryňku, z ulic vyklízeti dáti. 3. K řezníkům, aby zdravý a nemocný dobytek bili, přihlížeti. 4. Pivovarníkům z čistotného obilí pivo vařiti poroučeti a je náležitě i vydolívati i vyhlídati. 5. Do lázně s zdravými nemocným choditi nedopouštěti, aneb raději do konce jich netopiti. 6. Mrtvá těla tím hlouběji zakopávati. 7. Vody čistotné v kašnách míti. 8. Apatéku dobře a náležitě zříditi. 9. Doktora i barvíře pro všecky na obecný náklad opatřiti. 10. Toulání po ulicích zbytečně, noční i denní, pití na řády v domích šenkovních a podobné schůzky zastavíti”, tamże, s. 146–147.

⁵¹ J. Polišenský, *Předmluva*, [w:] J.A. Komenský, *Zpráva kratičká*, s. 130; E. Wondrák, *Historie moru*, s. 40–41.

⁵² „Kterak pak to k bližnímu nemocnému prokážeme, že po křesťansku k němu se chováme? Takto, když: 1. Oněm, že z počtu lidí krví Kristovou vykoupených jest smysliti budeme [...]. 2. Když nad bídou jeho srdečnou lítost míti budeme. 3. Když ho společnosti lidské nezbavíme. 4. Když ho lékařstvím a lékařem i službou včas opatříme. 5. Když ho pokrmem, nápojem, teplem neomeškáme. 6. Když ho potěšovati, v důvěrnosti k milosti boží Słowem božím ustavovati budeme. 7. Když mu ani kněze, ani služeb církevních zbraňovati nebudeme. 8. Když za uzdravení duše

Komenský zwraca uwagę, że przeciwny jest woli Bożej i ciężko grzeszy ten, kto nie odwiedza chorego, wyganiania go między zwierzęta na pole, do lasu, pozbawia środków niezbędnych do życia, pozostawia na deszczu, zimnie, brzydzi się go.

Č. Zíbrt, zauważył, że Komenský opisuje wszystko to, z czym osobiście zetknął się w Lesznie, co wywarło na nim silne wrażenie i nie pozwoliło przejść nad tym do porządku:

Domyslíme si z dalšího líčení Komenského, propleteného upřímnými stesky, jak ukrutně si někteří vedou k onemocnělým, že bylo opravdu potřeba vydati knížku, ve které by se obyvatelstvo v Lešně mohlo poučiti o lidumilnosti, nezbytné při morové ráně. Vyrozumíme odtud, co Komenský doporučuje, proti čemu brojí, to že viděl ve svém okolí, že se tak nelidsky chovali tenkrát v Lešně k ubožákům, zachváceným hlízami morovými. Dočítáme se věci skoro neuvěřitelných, o násilné smrti, o sveřepostech neslýchaných⁵³.

Komenský podkreśla, że przepelnione okrucieństwem zachowanie jest w opozycji do nauczania biblijnego. Przypomina, że Bóg nie pozostawi grzechu bez kary, i dlatego przestrzega, by nikt tego nie lekceważył. Na potwierdzenie swoich słów przywołuje liczne fragmenty z Pisma św.⁵⁴ Zdaniem Komenskiego niemilosierne postępowanie ma złe konsekwencje, ponieważ wielu ludzi umiera z głodu i zimna, a gdyby tylko dostarczono im opieki, mogliby wyzdrowieć.

Jak twierdzi Komenský, szacunek należy okazywać również zmarłym. Przekonuje, że zasługują na takie traktowanie, ponieważ wytrwali w wierze aż do śmierci, ich dusze wstąpiły do nieba, a ciała zmartwychwstaną i będą odbijać blask chwały Pana. Trzeba zatem przygotować zmarłych do pogrzebu, towarzyszyć im w ostatniej drodze, płakać nad nimi, ułożyć w grobie i zakopać. Zasługują na to, ponieważ nosili w sobie obraz Boży, zostali uświęceni przez krew Chrystusa, byli świątynią Ducha Świętego, wytrwali w wierze chrześcijańskiej do końca. Komenský określił zmarłych „ziarenkami Bożymi ukrytymi w ziemi”, aby Pan Bóg przy zmartwychwstaniu mógł ukazać na nich swoją moc. Całym swoim życiem czy to politycznym, czy kościelnym zasłużyli na godne traktowanie po śmierci⁵⁵.

i těla jeho Pánu Bohu horlivě modliti se budeme (Jakub 5, 14). 9. Když jej v jeho netrefnosti, řečech i způsobech nevěšeljak slušných snášeti a na dobrou stranu vykládati budeme (Efez. 4, 2)”, J.A. Komenský, *Zpráva kratičká*, s. 148.

⁵³ Č. Zíbrt, *Mor*, s. 62.

⁵⁴ J.A. Komenský, *Zpráva kratičká*, s. 149–152.

⁵⁵ „A to proto: 1. Že jsou obraz boží na sobě měli. 2. Že krví Kristovou posvěcení došli. 3. Že Ducha svatého chrámové byli. 4. Že u víře křesťanské až do smrti setrvali. 5. Že jsou seménka

W ujęciu Komenskiego niektórzy postępują ze zmarłymi w sposób niegodny, nieludzki i niechrześcijański. Dzieje się tak wtedy, gdy nie przygotowuje się zwłok do pochówku i nie odprowadza się zmarłego do grobu. Zamiast tego ciała są transportowane na wózku lub na taczce i niechlujnie pochowane w miejscu, z którego zostają łatwo odkopane przez świnie lub psy. Według Komenskiego niedopuszczalne jest również zakazywanie dzwonnikowi dzwonięcia lub pomijanie kazania na pogrzebie, jeśli się odbywa. Jak pisze Andrzej Karpiński, badający czasy zarazy w nowożytnej Polsce, nie tylko Komenský opowiadał się za bezwzględny prawem do godnego pogrzebu. Jednak względy bezpieczeństwa wymagały, by w trakcie epidemii ograniczyć do minimum zwyczajowe ceremonie pogrzebowe. Przepisy były w tym względzie jednoznaczne: nakazywano maksymalnie przyspieszyć chowanie zwłok zmarłego⁵⁶.

Za największe bestialstwo Komenský uważał palenie ubrań ludzi zmarłych, a także zwłok razem z całym dobytkiem człowieka. Eksklamacja wraz z pytaniem retorycznym ujawnia szargające nim silne emocje: „Kteríž po smrti jejich šaty a ovšem někdy i těla jejich s jejich neb domy neb boudami pálí. O hrozné barbarství! Co takový, kdož to činí, na sobě pronáší?”⁵⁷.

W ostatniej części dzieła Komenský zamieszcza pozorowany dialog z mieszkańcami Leszna. Formuluje ich potencjalne zarzuty obronne, które wprowadza do tekstu za pomocą konstrukcji: „Ale snad by řekli”, „Řeknou snad ještě druhé”, „Ale i to říci mohou třetí”, „Ještě i to někteří praví čtvrté”. Po tych zapowiedziach rozwija wymówki Lesznan i ustosunkowuje się do nich, broniąc własnego stanowiska przez odwracanie argumentacji na swoją korzyść. W pierwszym punkcie mieszkańcy tłumaczą, że ich zachowanie względem zarażonych wynika z przyzwyczajień, nie widzą w nim żadnego okrucieństwa, a jedynie chronią swoje zdrowie. Komenský ujmuje odpowiedź w formę pytań, które są silnie nacechowane emocjonalnie. Celem jego nie jest jednak zasięgnięcie informacji, lecz skłonienie czytelnika do rozstrzygnięcia dylematów moralnych. Pyta więc, czy nie jest okrucieństwem wygnanie człowieka z domu?, pozbawienie chorego lekarstwa i opieki?, wypędzenie go do lasu czy na pole?, zastrzelenie bądź spalenie razem z domem?⁵⁸.

boží, kteráž do země schována jsou, aby Pán Bůh při nich u vzkříšení moc svou prokázal. 6. Že toho na nás živi byvše zasloužili, službami církevními neb politickými”, tamże, s. 153.

⁵⁶ A. Karpiński, *Kopacze – grabarze morowi w miastach Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 62 (2014), nr 3, s. 374.

⁵⁷ J.A. Komenský, *Zpráva kratičká*, s. 154.

⁵⁸ „Medle co má ukruťenství slouti? Jestliže ne to? 1. Vyhnutí člověka z vlastního domu, ani

Komenský odvoluje se do wrażliwości odbiorców, będąc przekonany o bezdyskusyjnej słuszności swoich poglądów, stosuje liczne następujące po sobie konstrukcje pytań, które wzmacniają perswazyjność wypowiedzi. Spodziewana odpowiedź jakkolwiek zasugerowana, wydaje się oczywista⁵⁹.

Kolejna kwestia jest związana z obawą mieszkańców przed świadomym kontaktem z zakażonymi. Komenský poucza, że jeśli ktoś opuści bliźniego w celu ochrony własnej osoby, a więc z pobudek egoistycznych, to będzie mieć nieczyste sumienie i za życia, i po śmierci, zatem dosięgnie go kara wieczna.

Następne zarzuty dotyczą sprawy wykluczania chorych ze społeczeństwa. Mieszkańcy Leszna powołują się na Pismo św., w którym mowa o izolowaniu trędowatych od społeczeństwa, po to, aby chronić ludzi zdrowych przed zarażeniem. Komenský wyjaśnia, że trędowaci mogli żyć sami przez długie lata i nie potrzebowali pomocy innych, a zarażeni morem wymagają opieki i wsparcia. Trąd był chorobą nieuleczalną, na którą zapadali ludzie grzeszni, a mór dotyka też pobożnych i można go wyleczyć.

Ostatni zarzut odnosi się do kulturowania miejscowych zwyczajów, mających zapobiec rozprzestrzenianiu się zarazy. W tym wypadku Komenský przekonywał, że ludzie wierzący powinni kierować się wyłącznie prawem Bożym, nie zaś starymi obyczajami i zabobonami, które stawia na równi z magią i czarami. Jeśli ktoś dba o swój majątek, a przy tym opuszcza bliźniego, to nie czyni dobrze, ponieważ miłość chrześcijańska wymaga ofiary, przekroczenia egoistycznego „ja”⁶⁰.

proti Bohu ani proti vrchnosti nic zjevně nezhrěšil. 2. Nemocného zbavití tepla, lékařství, posloužení, skrze což mnohý přijde na tesknost, pomine se smyslem, někoho zimou kámen, božec aj. napadne a od toho umře, až i od hladu, žízně, neopatření mnozí tam mrou. A což to není ukrutnost? 3. A byt' i potreby tam měl, vždy však člověka od lidí odloučiti a poslat ho na pole, do lesa mezi zvěř a hovada [...]. 4. Zastřeliti takového, zapáliti s ním boudu, chalupu jen proto samo, že Pán Bůh jej tou ranou navštívil, a spáliti ho tam buď nemocného živého, neb umrlého. Což tedy bude tyranství, jestliže toto není?“, tamže, s. 155.

⁵⁹ „Kdož pak praví, že to činí, aby zdraví nebyli nakažováni: Zdaž jest to dobrá výmluva? Co při vás větší péče jest o lidi než o Boha? Co vy moudrostí a mocí svou umíte hlízý a pryskýře od lidí odvracetí? Co vy silnější jste nežli Bůh? Co vám oznámil Bůh, že skrze toho člověka, jehož vyháníte, bude někdo nakažen? Co víte, že když tohoto vyženete, jiní již před hlízami bezpeční budou? A přec to, co vám Bůh poručil a takový způsob přetrhování moru ukázal, abyste jednoho nevinného tou ranou od Boha navštíveného pro zachování mnohých vyhnali? Ovšem pak pro jednoho nakaženého mnoho zdravých pohodlí zbavovali a do nebezpečství uvozovali? Ach Kaifášova jest to moudrost, kterýž radil, aby jeden člověk umřel za lid! Ale Bůh kde to poručí?“, tamže.

⁶⁰ „Ale láska křesťanská něčemu jinému nás učí, nežli abychom takovým těžkostem a nebezpečstvím vyhýbali a mysleli, že to můžeme slušně a spravedlivě učiniti, když bychom jen my

Szczególną rolę przypisuje Komenský kaznodziejom, których zobowiązuje do uświadamiania ludziom, jak w zgodzie ze słowem Bożym mają opiekować się chorymi, nie tylko po to, aby sami się nie zarazili, lecz także, aby uchronili swoją duszę przed zatraceniem⁶¹.

Na zakończenie dzieła Komenský jeszcze raz prosi, aby nie oczerniać Czechów za ich postępowanie, które jest powodowane wyłącznie miłością braterską, w zgodzie ze Starym i Nowym Testamentem. Wymownie kończy słowami z 1 Listu do Koryntian: „Jestliže pak komu se vidí neústupným býti, myť takového obyčeje nemáme, ani církev Boží”⁶². Daje więc jednoznacznie do zrozumienia, że dalsze dyskusje na ten temat uważa za zbyteczne.

Epidemia w Lesznie trwała jeszcze w kolejnych latach, a postępowanie mieszkańców Leszna względem zarażonych musiało w dalszym ciągu wzbudzać niepokój braci, ponieważ była o tym mowa na synodzie 27 lutego 1635 r.:

Velký neřád zbíhající se v Polště v čas Boží rány morové příčinu dal mluvíti o tom, mohl-li by jaký způsob nalezen býti, aby posluchači naši z pověrného neb neosvíceného o té metle Boží smýšlení a k postupování sobě při tom křesťanštějšímu přivedeni byli. Ale pro krátkost času nemohlo dostatečně o tom promluveno býti; odloženo to synodu, a mezi tím vyhledáno býti má, co o tom před tím již od otců usouzeno⁶³.

Dalszym etapem troski Komenskiego o poszkodowanych w czasie zarazy było wydanie dzieła *O sirobě* (1643)⁶⁴, które ukazało się również w tłumaczeniu na ję-

své dobré bydlu zachovali a všelijakým nebezpečnostvím a obtížnostem vyhnouti mohli”, tamże, s. 158.

⁶¹ „Protož správcové a učitelé církevní povinni jsou tu věc v bedlivější uvažování vedle Písem svatých bráti a posluchače své z Slova božího pilně osvěcovati, aby božímu moudrému a mocnému té rány morní řízení rozuměti mohli. Vyučovati je také, jak se v čas morní k Bohu i k lidem nemoci tou raněným chovati mají, ne jen pro ten cíl, aby sami nenakažování nebyli, ale aby Boha neuráželi, nemocným křivdy nečinili a tak i šetřiti chtěje těl svých, dušem svým sami neškodili”, tamże, s. 159.

⁶² Tamże, s. 161.

⁶³ A. Gindely, *Dekrety Jednoty bratrské*, Praha 1864, s. 296.

⁶⁴ J.A. Komenský, *O sirobě, to jest o potracování milých přátel, ochránců a dobrodinců. Co a jak žalostná jest ta příhoda? Odkud a proč přichází? Co v ní činiti a čím se těšiti? I jak se k smutným a osiřalým chovati náleží? Spisek pro potřebu přítomných žalostných časů z Božího slova sebrany léta Páně 1624 a léta MDCXXXIV v čas rány Boží morové v Lešně Polském vytištěný*, [w:] *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského svazek XV*, ed. J.V. Novák, Brno 1910, s. 329–377.

zyk polski jako *Prawy konterfekt, abo gruntowne sieroctwa we wszystkich żalonych i nie wczesnych okolicznościach jego opisanie* (1635)⁶⁵. Dzieło miało pocieszyć tych, którzy pozostali przy życiu, ale stracili bliskich. Autor poucza, jak znieść cierpienie i wyjaśnia, że pociechę przynosi cierpliwość, pokora, ufność Bogu. Komenský we wszystkich utrapieniach upatruje sprawiedliwej kary za grzechy, niepojętej mądrości Boga, której należy pokornie się poddać.

Podsumowując, należy stwierdzić, że dzieło Komenskiego jest odbiciem postaw członków Jednoty, świadectwem ich głębokiej wiary, zaufania Bogu, a także ofiarnej miłości braterskiej. Bracia szczególną uwagę poświęcali potrzebującym, będąc świadomymi odpowiedzialności za nich, którą nakłada na chrześcijan Pismo św. Dlatego też Komenský nieustannie akcentuje obowiązek pomocy ofiarom epidemii i poucza, że wiara ma się realizować przede wszystkim w miłości bliźniego. Jest to trzon życia chrześcijańskiego, na który wskazuje Chrystus.

Komenský chce skłonić mieszkańców Leszna do respektowania reguł i zasad moralnych, które w obliczu zarazy zostały pogwałcone. Jego wywody charakteryzuje wyważony ton wypowiedzi: nie jest napastliwy, nie obraża, nie rozkazuje. Stara się jedynie pokazać, jak trzeba postępować, a czego należy zaniechać. Na tle pozytywnych działań uwypukla zachowania niestosowne, wskazuje wzorce godne naśladowania i antywzorce postaw.

Autor jest przekonany o słuszności swoich przekonań. Docenia wartość nauki, służbę lekarza, potrzebę praktycznej ostrożności, używanie dostępnych sanitarnych środków zapobiegawczych. Przede wszystkim natomiast odwołuje się do sumień czytelników, które chce poruszyć, kreśląc obrazy okrucieństwa. Przekonuje też, że działanie wbrew nakazom Bożym nie pozostanie bez kary.

Nadesłany: 12 V 2022

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 12 IX 2022

Zaakceptowany: 31 X 2022

Prof. US dr hab. Klaudia Koczur-Lejk

Uniwersytet Szczeciński, Instytut Literatury i Nowych Mediów

al. Piastów 40b, 71-065 Szczecin

e-mail: klaudia.koczur-lejk@usz.edu.pl

⁶⁵ M. Bečková, *Nalezený polský překlad Komenského spisu „O sirobě” z r. 1635*, Zprávy Muzea J.A. Komenského v Uherském Brodě za 1. pololetí 1967, s. 15–26.

Dr Jordan Siemianowski
Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny
ul. Krakowska 71/79, 71-017 Szczecin
e-mail: jordan.siemianowski@gmail.com

Résumé

The moral teachings of Jan Amos Komenský for the inhabitants of Leszno in the work *Zpráva kratičká o morním nakažení* (1632)

The work titled *Zprávakratičká o mornímnakažení* was published by Jan Amos Komenský in 1632. It deals with the events that took place during an epidemic in Leszno a year earlier. The treatment of the people suffering from the plague and the corpses of the deceased was against the convictions shared by the Unity of the Brethren. Its members were particularly involved in helping the victims of the epidemic. In his work, Komenský presents the Unity of the Brethren's stance on this issue. He underlined the fact that helping the sick should include not only medical care but also spiritual support. He also emphasized the importance of oral teachings based on the biblical imperative of loving thy neighbour. There is no direct criticism, only indications of positive and negative behaviour to encourage the readers to adopt the desired attitudes.

Bibliografia/Bibliography

- Achilles J., *Kázání kratičká o morovém povětrí, kteréž Pán Bůh poslati ráčil do Království Českého*, Praha 1599
- Bavoryňský B., *Kniha tato jest o pravém náboženství křesťanském*, Prostějov 1543
- Bečková M., *Nalezený polský překlad Komenského spisu „O sirobě“ z r. 1635*, Zprávy Muzea J.A. Komenského v Uherském Brodě za 1. pololetí 1967, s. 15–26
- Bickerich W., *Das Pestbüchlein des Comenius*, Historische Monatsblätter für die Provinz Posen 13 (1912), nr 4, s. 49–61
- Błaszowski M., *Dżuma w sztuce, literaturze i pamięci Leszna*, Rocznik Leszczyński 11 (2011), s. 181–193
- Černý K., Havlík J.M., *Jezuité a mor*, Praha 2008
- Černý K., *Mor 1470–1730*, Praha 2014
- Defoe D., *Dziennik roku zarazy*, tłum. J. Dmochowska, Warszawa 2022
- Delumeau J., *Strach w kulturze Zachodu XIV–XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1986

- Dworzaczkowa J., *Bracia czeszy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997
- Dworzaczkowa, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, [w:] *Jan Amos Komeński i bracia czeszy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628–2008)*, red. A. Konior, Leszno 2009, s. 11–27
- Dworzaczkowa J., *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003
- Gindely A., *Dekrety Jednoty bratrské*, Praha 1864
- Górska L., *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, *Studia Humanistyczne Wydziału Farmaceutycznego Akademii Medycznej we Wrocławiu* 3 (2010), s. 277–307
- Hanczakowski M., *Czeszy emigranci i ich wpływ na polską kulturę przełomu XVI i XVII wieku na przykładzie rodziny Rybińskich i Jana Łasickiego*, *Postscriptum Polonistyczne* 2019 (24), z. 2, s. 215–232
- Hýbl F., *Jan Amos Komeński a Polska*, Leszno 2009
- Jakeš V., *Zpráva o moru. Spis sebraný a shromážděný z Slova Božího v němž se obsahuje a ukazuje, to kolikery jest od koho z jakých příčin a na jaký konec přepuštěn bývá mor. Též jakých způsobů užívají bezbožní pobožní pak jak se chovati a co činiti mají v čas rány morové léta 1606 učiněný a léta 1613 hojněji rozmnožený*, Praha 1613
- Jana Amosa Komenského korespondence*, sebral a k tisku připravil A. Patera, Praha 1892
- Jana Amosa Komenského Veškeré spisy svazek XV*, ed. J. Kvačala, k vydání upravil Jan V. Novák, Brno 1910
- Karpiński A., *Kopacze – grabarze morowi w miastach Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 62 (2014), nr 3, s. 367–378
- Karwowski S., *Kronika miasta Leszna*, Poznań 1877
- Komenský J.A., *Kratičká zpráva o morové nákaze: v jazyce 21. století, do jazyka 21. století převedl Lukáš Makovička, Žandov* 2020
- Komenský J.A., *O sirobě, to jest o potracování milých přátel, ochránců a dobrodinců. Co a jak žalostná jest ta příhoda? Odkud a proč přichází? Co v ní činiti a čím se těšiti? I jak se k smutným a osiřalým chovati náleží? Spisek pro potřebu přítomných žalostných časů z Božího slova sebraný léta Páně 1624 a léta MDCXXXIV v čas rány Boží morové v Lešně Polském vytištěný*, [w:] *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského svazek XV*, ed. J.V. Novák, Brno 1910, s. 329–377
- Komenský J.A., *Zpráva kratičká o morním nakažení*, [w:] *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Sv. VI. Spisy historické a politické*, red. J. Polišenský, Praha 1972, s. 131–162
- Komolka M., Sierpowski S., *Leszno. Zarys dziejów*, Poznań 1987

- Konečný M., *Kniha o povinnostech křesťanských z Písem svatých shromážděná, každému pobožnému člověku všelikého stavu, řadu, věku a povolání velmi užitečná, kteráž vyučuje všechny, jak by vůle boží při každém povolání i při obchodech a živnostech lidských šetřili, svědomí dobré zachovati a požehnání božího a odplaty života věčného dojíti mohli*, Praha 1611
- Kopecký M., *K vydávání literárních památek 16. a 17. století*, Studia Comeniana et historica 7 (1977), č. 10, s. 59–73
- Kracic J., *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991
- Král P., *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půl 17. století*, [w:] *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, eds. M. Holý, J. Mikulec, Praha 2007, s. 7–22
- Kumpera J., *Jan Amos Komenský. Poutník na rozhraní věků*, Ostrava 1992
- Kurdybacha Ł., *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957
- Kurtzer *Bericht von der Pestilentz, aus sonderbaren vrsachen, da sich dieselbe in der Polnischen Liessaw witterte, vo[n] der Böhmischen alldar im exilio verbleibenden gemeine, gestellet, ietzt aber aus gewissen vrsachen verdeutscher vnd in druck verfertiget*, [b.w.], [b.m.] 1631 <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/29708/edition/26693/content> [dostup: 24.10.2022]
- Mandziuk J., *Postacie śląskiego Kościoła katolickiego w czasach nowożytnych*, Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne 16 (2009), nr 1, s. 91–127
- Mikulec J., *31. 6. 1627: Rekatolizace šlechty v Čechách. Či je země, toho je náboženství*, Praha: Havran 2005
- Napomenutí učiněné všechněm věrným, ve všech Stavích, a po všech Zbořích v Jednotě, k napravení se skutečnému každého z nich v pravdě Křesťanství i povolání jeho v nynějších náramných pokušeních a nebezpečnostvích*, [w:] J. Halama, *Sociální učení českých bratří 1464–1618*, Brno 2003, s. 214–283
- Novák J.V., *Bratří čeští o moru lešenském r. 1631 a zakročení Jana Am. Komenského*, Český Časopis historický 22 (1916), s. 316–328
- Obrana aneb praeservativum proti moru*, vyd. P. Sessius, Praha 1605–1628
- Paliga R.E., *Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, Warszawa 2022
- Paprocki P., *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858
- Plague between Prague and Vienna*, ed. K. Černý, L. Hlaváčková, Praha 2018
- Počet z víry a z učení i náboženství křesťanského nejjasnějšímu a nejmocnějšímu římskému, uherskému a českému králi Ferdinandovi od Panův a Rytířstva Království*

- českého, kteříž se čistého učení v Jednotě Bratrské přidržejí v Vídni léta 1535, Lito-
myšl 1536
- Prchal Pavlíčková R., *Souboj o poslední hodinku: reformační a katolické příručky dob-
rého umírání*, [w:] R. Prchal Pavlíčková, *O útěše proti smrti. Víra, smrt a spása
v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*, Praha 2017, s. 169–203
- Schulz V., *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531–1746*, Praha 1901
- Supady J.J., *Przykłady ewolucji zjawiska śmierci z powodu chorób zakaźnych w aspekcie
historycznym*, *Studia Medyczne* 13 (2009), s. 79–84
- Synod poznański Kościoła Bożego braci ministrów wszech i impp. patronów, 1573 r. dnia
19 Novembris w dzień św. Helźbiety sprawowany etc.*, [w:] *Akta synodów różnowier-
czych w Polsce, t. 4: (Wielkopolska 1569–1632)*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa
1997, s. 30–35
- Śliziński J., *Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce (XVI–XVII w.)*, Wrocław
1959
- Topolski J., *Leszno w latach 1628–1656*, [w:] *Historia Leszna*, Leszno 1997, s. 70–93
- Tribalius Holický M., *Kázání o moru na tři částky rozdělené*, Praha 1600
- Trojan A., *Kratičké vypsání příčin rány morové / odkud by pocházela a jakého lékařství
proti ní užívatí by se mělo z Písem Svatých sebrané*, Praha 1613
- Vintr J., *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*, *Listy filologické* 121 (1998),
č. 3–4, s. 341–346
- Winter Z., *Kulturní obraz českých měst*, Praha 1892
- Wondrák E., *Historie moru v českých zemích*, Praha 2020
- Wondrák E., *Protimorový spis Jana Amose Komenského*, *Folia Historica Bohemica* 16
(1993), s. 113–120
- Wyrobisz A., *Misericordia pestis tempore. Postawy i zachowania w czasie zarazy w Pol-
sce nowożytnej (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna
w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczy-
pospolitej XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999,
s. 209–220
- Zíbrt Č., *Jana Amose Komenského Spis o přitmoří v Lešně r. 1634*, *Časopis Musea krá-
lovství Českého* 79 (1905), č. 2, s. 302–303
- Zíbrt Č., *Mor mezi exulanty českými v Lešně r. 1632–4*, [w:] *Z doby úpadku. Kulturně
historické obrazy ze XVII. a XVIII. věku*, Praha 1905, s. 54–70
- Zíbrt Č., *Z doby úpadku. Kulturně historické obrazy ze XVII. a XVIII. věku*, Praha 1905

Zpráva kratičká o morním nakažení z příčin zvláštních včas přimoří v Lešně polském od církve české v vyhnanství v témž Lešně zůstávající učiněná a vytištěná léta Páně 1632, vyd. Mateusz Teodor Krokoczyński, Drukarnia Jednoty, Leszno 1632

Žalanský H., Knížka o nemocech duše i těla, co jsou, a kolikeré jsou, jaká jejich krutost a bída, jací účinkové, kdo, a k jakému cíli je přepouští, čím se w nich těšiti, jak se v nich k sobě i k jiným sluší chovati, z mnohých dobrých a svatých kněh, slavných Teologů, zdravým i nemocným k potěšení a spasitelnému vynaučení sepsaná a shromážděná, Praha 1612